

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 47 Volume: 9 Issue: 47

Aralık 2016 December 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

DÎVÂN-I HİKMET'TEKİ ESKİ TÜRKÇE UNSURLAR OLD TURKISH ELEMENTS IN DIVAN-I HIKMAT

Yasin KARADENİZ*

Öz

Bir toplumun edebî sahasını oluşturan yazı dili, geniş bir coğrafya üzerinde yaşayan insanların kullandığı çeşitli şive ve ağızlar bütünüdür. Türk yazı dili, Orhun, Yenisey ve Talas bölgelerine dikilmiş yazıtlarından günümüze kadar kullanımdan düşmüş, ses veya şekil değişikliğine uğramış, anlamı genişlemiş ya da daralmış kelimeler hazinesidir. Bu hazinede önemli yere sahip olan Divân-ı Hikmet'teki Eski Türkçe kelimeler ya Harezmi-Kıpçak, Çağatay Türkçesi dönemlerinde kullanım dışı olup arkaik hâle gelmiş ya da çeşitli değişimlerle bugün de kullanılmaktadır. Bu çalışmada Karahanlı Türkçesi döneminin önemli bir eseri olan Divân-ı Hikmet'teki Eski Türkçe kelimelerin, Türk dilinin tarihi gelişim seyri içerisinde nasıl bir yol izlediği gösterilirken eserde bulunan Eski Türkçe kelimelerin günümüz Türk lehçelerinde nasıl yaşatıldığı araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Divân-ı Hikmet, Ahmed Yesevî, Eski Türkçe, Arkaik, Yazı Dili.

Abstract

Written language which constitutes literary field of the society, is whole of various accents and dialects used by people living in a wide geography. The Turkish written language is the treasure of words that out of use and which have undergone a change of voice or form and whose meaning has widened or narrowed from inscriptions in the Orhun, Yenisey and Talas regions until now. Old Turkish words in Divân-ı Hikmet which are important in this treasure are either out of use in the periods of Harezmi-Kipchak and Çağatay Turkish and are still in archaic or used in various changes today. In this study, it is investigated how Old Turkish words in Divan-ı Hikmet, which is an important work of Karahanid Turkic era, survived in contemporary Turkic dialects while showing how Turkish language followed a historical development course.

Keywords: Divan-ı Hikmat, Ahmad Yassawi, Old Turkish, Archaic, Written Language.

0. Giriş

Temeli elimizdeki verilere göre VI. yüzyılda kurulan Kök Türk devletine dayanan Türk dilinin (Gülensoy, 2010: 49) ilk yazılı örnekleri, VII. yüzyılın sonlarında Orhun, Yenisey ve Talas bölgelerinde dikilmiş taş anıtları üzerindeki yazılarda görülmektedir (Banguoğlu, 2007: 14). Ancak bu dönemden çok önceleri yaşamış ve Türklerin atası kabul edilen Hunlar, şüphesiz Türkçe konuşuyorlardı. Ne yazık ki Türk yazı dilinin ne zaman ve nasıl oluştuğu konusu kesin olarak bilinmemektedir. VII. yüzyılda ortaya çıkarılan ilk yazılı metinlerle birlikte Türkler önce Kök Türk sonrasında Eski Uygur yazı dilini kullanmışlardır. X. yüzyıldan itibaren Türkler arasında İslamiyet'in yayılmasıyla, Türk milleti de yavaş yavaş yeni bir kültür ve medeniyet (İslam Medeniyeti) çevresine girmeye başlamıştır. Bu durumun bir sonucu olarak XI. yüzyıla birlikte Türk dilinin İslamiyet öncesi devri "Eski Türkçe" adıyla anılmaya başlamıştır (Gülensoy, 2010: 204). Yani Eski Türkçe ile Türklerin İslamiyet'ten önceki dönemde kullandıkları dil anlaşılmaktadır (Tekin, 1992: 69). Tahsin Banguoğlu bu devri XIII. yüzyıl başlarına kadar götürmüştür (Banguoğlu, 2007: 14). Eski Türkçe denilen bu dönem Harezmi Türkçesi vasıtasıyla Doğu Türkçesi diye de adlandırılan Çağatay Türkçesi, Batı Türkçesi (Oğuz-Türkmen) ve Kıpçak Türk lehçeleri şeklinde devam etmiştir (Korkmaz, 2005: 296). Ali Akar VI. yüzyıldan X. yüzyıla kadar devam ettirdiği Eski Türkçenin Tuna ve İdil Bulgarcası dışında bütün lehçe dönemlerinde takip edilebildiğini savunmuştur (Akar, 2014: 78).

XIII. yüzyılda Oğuzların Batıya göç etmesiyle yazı dilinde de Türk dili Doğu ve Batı Türkçesi olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Doğu Türkçesi, Harezmi-Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve günümüz Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi adı altında devam etmiştir. Batı Türkçesi ise, önce Eski Oğuz (Anadolu) Türkçesi ve Türkmen Türkçesi olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Sonrasında Osmanlı, Klasik Azerbaycan Türkçesi ve bugün Türkiye, Azerbaycan, Türkmen Türkçesi şeklinde devam etmektedir.

Ahmed Yesevî, doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte günümüzde Doğu Türkistan'ın Aksu şehrinde bulunan Sayram kasabasında Miladi 1005 yılında dünyaya gelmiştir (Köprülü, 1976: 61; Çakan, 2005: 202). 7 yaşında öksüz ve yetim kalan Ahmed Yesevî, Yesi'ye giderek Arslan Baba'ya intisap etmiş, ilk eğitimini onun yanında almıştır. Arslan Baba'nın vefatından sonra Semerkand' da Yusuf Hemedânî ile yolları kesişmiş, onun irşadıyla yetişen Yesevî, irşat postunun üçüncü sahibi olacak şekilde kendini geliştirmiştir. Şeyhin ölümünden sonra bir süre dergâhın sorumluluğunu üstlenmiş, şeyhinin

* Arş. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, el-mek: ykaradeniz57@gmail.com

ölmeden önceki öğüdüne uyarak irşat makamını Nakşibendî tarikatının önemli isimlerinden olan Abdülhalik Gücdüvanî'ye bırakarak Yesî'ye dönmüş, ölene kadar irşat faaliyetlerine Yesî'den devam etmiştir. Türk ve İslam dünyasının önemli âlimlerden Ahmed Yesevî 1116 yılında vefat etmiştir. (Bice, 2010: 15). Yesevî, 12. yüzyılda vefat etmiş olsa da etkisi yüzyıllarca devam etmiştir. 14. yüzyılın sonlarında Timur, Yesevî'nin kabrini ziyaret etmiş ve onun adına Yesî'de bir türbe yaptırmıştır. Daha sonra 16. yüzyılda dönemin hükümdarı Şiban Han, bu türbeyi tamir ettirmiştir. Dîvân-ı Hikmet yazmalarının Kazan'dan İstanbul'a ve hatta İngiltere'ye kadar uzanan geniş bir alana yayılması ve günümüzde çoğu esere konu olması onun etkisinin hâlâ devam ettiğinin açık göstergesidir.

Hoca Ahmed Yesevî'nin şiirlerinin toplandığı esere Dîvân-ı Hikmet denilmektedir. Yesevî'nin yazdığı hikmetlerin Karahanlı Türkçesi üzerinde derin tesiri olmuştur. Öyle ki Yesevî'nin, Kutadgu Bilig prototipinde yeni bir halk şiiri mektebi oluşturduğu dile getirilmiştir (Hacıeminoğlu, 2013: XIX). Yesevî hikmetleri uzun yıllar sözlü olarak ağızdan ağıza dolaşır 16. yüzyılın sonlarında istinsah edildikleri için dil açısından Karahanlı Türkçesi'nin yanı sıra Harezmi-Kıpçak ve Çağatay Türkçesi'nin de özelliklerini taşımaktadır. Ancak Yesevî'nin yaşadığı yıllar ve coğrafya dikkate alındığında Dîvân-ı Hikmet, Karahanlı dönemi eseri olarak değerlendirilmektedir (Ercilasun, 2006: 333; Akar, 2014: 158). Hikmetlerin büyük çoğunluğu 4+4+4 duraklı 12'li hece vezniyle dörtlükler halinde yazılmıştır. Ayrıca 7+7=14 ile 8+8=16 hece vezniyle gazel tarzında ve aruzla yazılmış olanlar da vardır (Korkmaz, 2007: 47). Dinin esasları, peygamber sevgisi, tasavvuf âdâbı, cennet-cehennem, kıyamet Dîvân-ı Hikmet'in temel konularıdır. Dîvân-ı Hikmet'in tüm hikmetlerini içeren tam ve güvenilir nüshası henüz elimize ulaşmamış olmakla birlikte en eski nüshasının Vefik Paşa Kütüphanesinde olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra Katannof'tan alınarak İstanbul' getirilen bir nüsha daha vardır. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Ahmet Caferoğlu ve Ali Emiri (Millet) kitaplığı, Konya Mevlevihane Müzesi, Manchester The John Rylands University Library, İstanbul Üniversitesi, S. Petersburg Asya Halkları Müzesinde Dîvân-ı Hikmet'in nüshaları bulunmaktadır (Çakan, 2005: 205). Bu çalışmada Karahanlı Türkçesi döneminin önemli eserlerinden Dîvân-ı Hikmet'te bulunan Eski Türkçe kelimeler araştırılacaktır. Eserde bulunan Eski Türkçe kelimelerin tarihi ve günümüz Türk lehçelerinde kullanımlarının nasıl olduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

1. Eski Türkçe Unsurlar

1.1. İsimler

1.1.1. uçmak "cennet" Soğdca kökenli bir kelimedir ve Eski Uygur Türkçesinden itibaren dilimizde kullanılmıştır: *kümüş küsüyür ärsär, ažu uçmak* (AYS 1058). Karahanlı Türkçesinde uçmak "cennet" *tünekte ne arzu tiler sen tilek*

tilek uçmak içre bolur kut yölek (KB 3521), Harezmi Türkçesinde *k/h* değişmesiyle *uçmah* hâlini almıştır: *Yarlıg keldi Ademğa, Havvağa, İblisge, tāvusğa yılanğa uçmahdın çıkıñ tēp* (KE 12v19). Çağatay Türkçesinde *uçmak / uçmağ* şeklinde kullanılan bir kelime vardır. Ancak sevinmek, hareket ve ızdırap anlamlarında kullanılmıştır (AL 129). Eski Anadolu Türkçesinde kelimenin *uçmak, uçmağ* ve *uçmah* şekilleri kullanıldığı için bir standardın sağlandığını söyleyemeyiz. (TS 3891). Dîvân-ı Hikmet'te şu şekilde kullanılmaktadır:

*Kul Hâce Ahmed 'aşık bolsañ cāndın keçgil
Andın soñra şevk şarābın toya içgil
Günāhuñı sebük kılıp munda uçgil
'Aşıkları uçmah içre uçar ermiş* (DH108 s243).

1.1.2. kamuğ "bütün, hep" < Soğd. *hamağ*, Kemal Eraslan ise Orta Farsça *hamağ* şeklinden Türkçeye geçtiğini dile getirmiştir (Eraslan, 2012: 271). ET *kamağ* şeklinde kullanılmıştır. *Türk kara kamağ budun ança timiş* (KT D8). Eski Uygur Türkçesinde aynı şekilde kullanılmaya devam edilmiştir: *kamağ ağılıkmtaki ed tavarımın* (M 12, 46). Karahanlı Türkçesi döneminde Divan-ı Hikmet'te olduğu gibi DLT'de *Kamlar kamuğ arvaştı* ve KB de kamuğ biçinde karşımıza çıkmıştır:

*tiledi törütti bu bolmuş kamuğ
bir ök bol tēdi boldı kolmış kamuğ*

Eski Anadolu Türkçesinde sondaki *ğ* sesinin düşmesi ile kamu şeklinde Yûsuf u Zeliha'da tespit edilmiştir:

ol kerimdür suçunuz sağıslaya

bildüre size kamu bağıslaya (YZ 7). Günümüzde Türkiye Türkçesinde de hala bu şekilde kullanılmaktadır.

Dîvân-ı Hikmet'ten kullanımına örnek verecek olursak:

*Nāgehān tururımda kamuğ buzruk
Hakk 'ışkım köñlüm içre saldı dostlar...* (DH5, 74)

1.1.3. süçük "tatlı" Orhun Türkçesinde *süçig* şeklinde kullanıldığı tespit ettiğimiz bu kelime "tatlı, hoş" anlamında kullanılmıştır: *Tabğaç budun sabı süçig ağısı yımşak ermiş* (KT G5). Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de aynı şekilde ve anlamda kullanıldığını görüyoruz: *süçig suvsuş ülegüçiler erdi* (M72, 16).

Karahanlı Türkçesinin döneminde *süçig* şeklinde kullanılmaya devam etmiştir: *süçig erig kusturdu* (DLT 362, 288).

*irig sözke yumşak yanut kılsa öz
açığ sözleseler süçig tutsa söz* (KB 3426).

Çağatay Türkçesi döneminde ilerleyici benzeşme hadisesiyle i > ü değişimi olmuş *süçig* şeklinde kullanılmıştır:

Süçügrekdür sözüñ şehd ü şekerdin,

Yüzüñ hem tazerak gülberg-ı terdin (Şeybani, Divan, 121a-121b). Günümüzde Özbek Türkçesinde gerileyici benzeşme olayı ile *süçig* > *çüçük* "tatlı, lezzetli" (ÖTİL) anlamındaki kelimeye dönüştüğünü söyleyebiliriz.

1.1.4. *yavuk* "yakın, sevgi" Orhun Türkçesinde *yağu-k* "yakın, hısım" şeklinde bulunan kelime Karahanlı Türkçesinde *g* > *v* ünsüz değişimi ile *yavuk* biçimini almış, Harezmi ve Çağatay Türkçesinde *yavuk* şeklinde kullanılan bu kelime Eski Anadolu Türkçesinden Anadolu ağızlarına kadar gelmiştir. Bu gövdeden türemiş *yağuk* + *luğ* > *yağuklu* > *yavuklu* "sözlü, nişanlı" kelimesi Türkiye Türkçesi ağızlarında ve yazı dilinde hâlâ kullanılmaktadır.

Divân-ı Hikmet' te şu şekilde kullanılmıştır:

*Tevfik tilep erenlerge yavuklanğıl
Könül üzüb taallukdın sovuqlanğıl* (DH146, 306).

1.2. Fiiller

1.2.1. *sin-* / *sı-* "kırmak, parçalara ayırmak, bölmek" Her iki şekil de Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılmış: *Bayırkunuñ aq adğıñıg udluqın sıyu urtı* (KT D36), *yığaç sindi* (DLT 278). *sin-*Batı Türkçesi dönemine kadar değişikliğe uğramadan gelmiştir. Osmanlıca' da belli bir süre kullanılan bu fiil, günümüzde Anadolu ağızlarında hâlâ kullanılmaktadır. Karahanlı Türkçesinin devamı olan Çağatay Türkçesinde *sin-* "kırmak, bölmek" kullanılmaya devam etmiştir:

*Sınsa könglüm, né 'aceb kim sengbārān-ı firāk
Boldı hamlıq cism öyin her sarıdın sindurğudék*

Günümüz Özbek Türkçesi'nde *ı/i* ünlülerinin tek şekilde kullanılması sebebiyle *sinmoq* şeklini almıştır.

Divan-ı Hikmet' te tespit edilen bu fiile bir örnek:

*Yaşım yetti altmış üçke bir künçe yok
Vā-deriğā haknı tapmay köñlüm sinuq
Yer üstide sultān min dep boldum uluğ
Şākir bolup yer astığa kirdim mena* (DH13 s93)

1.2.2. *tart-* "çekmek, çıkartmak" Eski Uygur Türkçesinden itibaren tespit edebildiğimiz bu fiil (U II 59), Karahanlı Türkçesi eserlerinde "çekmek, çıkartmak" anlamı ile yaygınlık kazanmıştır:

ol etükin tarttı (DLT 629/524). *Tarttı elgini ançada ol ürün boldı bağığılarka* (TİKT 28/5b3). Harezmi ve sonrasında Çağatay Türkçesinde *tart-* "çekmek, çıkartmak" anlamıyla kullanılmaya devam etmiştir:

ol zamān oq ündi, baş tartdı (KE 162r 17)

tartmadı kim tutuldu ve 'azim kıyımlar tarttı (HM T771a 22). Eski Anadolu Türkçesinde kelime başında *t* > *d* değişimi olmuş ve *dart-* şeklini almıştır. Yesevi'nin divanında *tart-* fiilini çeşitli ekler getirerek yoğun olarak kullandığını görüyoruz. Bu fiilin geçtiği beyitlerden birisi şu şekildedir:

*Keçe kündüz tınmay yığşap gedā bolğıl
Derdin tartsañ Hāce senden rızā erür* (DH142 s298)

1.2.3. *ayt-* "söylemek" Köktürkçede *ay-* ve *ayt-* şeklinde kullanılmıştır. (KT K 10), Uygur Türkçesinde *ayt-* "söylemek" (MI 19 11), Karahanlı Türkçesi döneminin bir başka eseri Kutadgu Bilig'de *ay-* "demek, söylemek, anlatma" ve *ayıt-* "söylemek, sormak" şeklinde kullanılmıştır:

*muñar meñzetü aydı şa'ir bu beyt
işin tüşse iyme şabır birle ayıt* (KB 586)
*ayıttı bu hacib sözün yetkürek
tileki ne ermiş tağı bütrürek* (KB 5507)

Harezmi Türkçesine döneminde iki şeklin de kullanıldığı görüyoruz:

melik kağğuluğ boldı veziri aydı (KE 163r), *ayt-* (Kutb. 6). Kıpçak Türkçesinin eseri olan Kitābü'l-İdrāk'te *ayıttı* "söyledi" (Caferoğlu, 1931: 8), yine Kıpçak Türkçesinin bir başka eseri Gülistan Tercümesinde *ayt-* "söylemek" (Karamanlıoğlu, 1989: 209-211) şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Batı Türkçesinde kelime *eyt-*, *eyit-* biçiminde ince sıradandır:

*eyli kim gördiydi eyitdi düşün
eytdiler n'itmek gerek bunuñ işin* (YZ 41), *Dede Korkut'* ta *ey-* ve *eyit-* şeklinde kullanılmıştır:
Dirse Hanung nökerleri eydür (DK 12a), *Eytdiler: Vallāhi beg yiğit* (DK 80a).

Ahmed Yesevî, Dîvân-ı Hikmet'te bu fiili sıklıkla kullanmıştır. Bunun bir örneği:

duzah and tek turdı behişt özrini aydı

kıl hâce Ahmed ne bildi bişdirgüvöçi Yezdân bar (DH143 s299)

1.2.4. kıl- "kılmak, yapmak, etmek" Moğ. kil-, Altayca < kıl- 'yineleme eki' Doğu Türkçesinde yaygın şekilde kullanılan bu fiil, Karahanlı Türkçesinden sonra Doğu Türkçesi nazarında baktığımızda arkaik unsur sayılmasa da, Batı Türkçesiyle karşılaştırdığımız zaman arkaik bir unsur olduğunu görebiliriz. Şinasi Tekin "İştikakçının Köşesi"nde *kıl-* fiilinin yapısının nasıl olduğunun hâlâ anlaşamadığını dile getirmiştir (Tekin, 2001: 208.). Orhun Yazıtlarında *kıl-* "yapmak, etmek" anlamında kullanılmıştır: *yağığ baz kılmuş tizligig sökümiş* (BK D12). Karahanlı Türkçesinde *kıl-* "yapmak, etmek" anlamında kullanılmıştır: *köni bol könilik kıl* atan köni (AH A37 165). Harezmi Türkçesinde *kıl-* aynı anlamda kullanılmaya devam etmiştir: *Süleymân taqladı, neteg kılp anı körgey-men tédi* (KE 149v 7). Çağatay Türkçesinde *kıl-* "etmek, yapmak" anlamında yaygın şekilde kullanılmıştır:

Cihânı kim kıla alğay tevehhüm

Ki bolğay nohta-i mevhum ara güm (HM T769a15). Eski Anadolu Türkçesinde *kıl-* "yapmak, etmek" anlamında kullanılmıştır. Fakat Çağatay Türkçesindeki gibi sıklıkla karşımıza çıkmıyor:

Ağ alnunda beş kelime du'a kılduğ (DK 10). Günümüzde Anadolu ağızlarında da kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan *kıl-* fiili, Anadolu ağızlarında kullanılmaktadır.

Dîvân-ı Hikmet'te kullanımına bir örnek verecek olursak:

Niyet kılduğ Ka'bege rzâ boluñ dostlarım

Yâ ölgeymiz kelgeymiz rzâ boluñ dostlarım (DH 67 s177).

1.2.5. öt- "geçmek, bu dünyadan ayrılmak" fiilini Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren takip edebiliyoruz: (U II 61). Karahanlı Türkçesinde *öt-* "geçmek" *Qadğurmanj tıp sizler anıñ üze kim ötti ya'ni keçti sizdin ol kim hem tegdi sizke* (TİKT 25/17a1),

tamga suw taşra çıkıp tığış öter

artuqları tegre önüp tizgin yeter (DLT 214/184) eserlerinde; Harezmi Türkçesinde aynı anlamda (NF30, 2) kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde *öt-* fiilinin kullanım sahası genişledikçe anlam alanı da genişleyerek "olmak, meydana gelmek, ortaya çıkmak, sözünü etmek, anlatmak, geçmek, uygulamak" anlamlarında kullanılmaya başlamıştır: *Ol pādşāh zamānu kim ötti* (HM T771b12). Eski Anadolu Türkçesinin bazı eserlerinde tespit edebildiğimiz bu fiil, Osmanlıca'nın ilk dönemlerinde de *öt-* "geçmek" şekliyle kullanılmış (TS I569) sonrasında kullanımdan düşmüştür.

Dîvân-ı Hikmet'te "geçmek" anlamı için genellikle *öt-* fiili kullanılmış, bunun yanı sıra *keç-* fiili de kullanılmıştır:

Tevbe kılgıl Hâce Ahmed bolğay Haqdın 'inâyet

Yüz miñ veliler ötti sırrı sırrıga ulaşıb (DH 96, 224)

1.2.6. körgüz- "göstermek" Eski Uygur Türkçesinde göstermek anlamında *körkit-*, *körküt-* *lärig körkitdilär ay{y}tılar* (AYS 0733); ...-/ /lir emgek tolğak körkütser (Maytrisimit 83 12), Eski Uygur Türkçesinde "göstermek" anlamında kullanılan bir diğer fiil *körtküür-* ...edgüsin körtküügüçi (M 80,23) dir. Burada *kör-* fiiline "-kür-" ettirgenlik eki eklenmiştir. Karahanlı Türkçesindeki *körgüz-* yapısı bu fiil gövdesinden gelmektedir. Eski Uygur Türkçesindeki "-kür-" ettirgenlik ekinde r > z ünsüz değişmesi ve orta hecedeki "t" ünsüzünün düşmesi ile Karahanlı Türkçesinde "körgüz-" şeklini almıştır. Ayrıca Karahanlı Türkçesinde *körkit-* "göstermek" fiili de kullanılmaya devam etmiştir:

bu kün me meniñ bu özüm kılklarım

saña körkitür barça erdemlerin (KB 799) Bu dönemin eserlerinde "göstermek" anlamında hem *körkit-* hem de *körgüz-* fiilinin kullanıldığını görüyoruz. *Ey anlar kim taptılar nek yol körgüzeyin mü sizke satıççılığ üze kim kırtğarur sizlerni ol ağırlıqlıq kındın* (TİKT38/45a3). Fakat Karahanlı Türkçesi dönemine ait taradığımız diğer eserlerde *körgüz-* yeni yeni kullanılmaya başladığı için, fazla yaygın değildir. Harezmi ve Çağatay Türkçesinde kullanılmaya devam etmiştir: *yanıp keldi, ağakındağı balçıknu körgüzdi* (KE 27r4), *bañr-girdār temevvüc nuķuşı körgüzür* (HM T763b1). Günümüzde bu kelime, Çağatay Türkçesinin devamı olan Özbek Türkçesinde kullanımdan düşmüştür. Batı Türkçesine baktığımızda da Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıca'da bu kelimenin kullanılmadığını görüyoruz.

Yesevî'nin eserinde kullanmasına örnek olarak:

Tört yüz yıldın keyin çıkıp ümmet bolğay

Nice yıllar yürüp halkka yol körgüzgey

On dört miñ müctehidler hizmet kılgay

Ol sebebdin altmış üçde kirdim yerge (DH2 s67).

1.2.7. yetkür- "ulaştırmak, bitirmek" kelimesini Karahanlı Türkçesinden itibaren dilimizde kullanılmaya başlamıştır. (DLT 389)'da *yetrüş-* fiili ulaştırmak anlamında kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde e > i daralması sonucunda *yitkür-* "ulaştırmak" şeklini almıştır:

sipih r evciga yitkirüp himmetin
felek tâkûğa çalgısı nevbetin (Sî R364b 18). Eski Anadolu Türkçesinde filden fiil yapmak için kullanılan - *kur* / -*kür* ekinin başındaki - *k* /-*k* sesinin düştüğünü ve *yétir-* /*yétür-* “ulaştırmak, bitirmek” şeklinde kullanıldığını görüyoruz:

aña katı elese atanuñ güci

yétüre aña râzgârunı güci (SN 200-3). Günümüzde Türkiye Türkçesi ağızlarında *yétir-* / *yétür-* “ulaştırmak” fiili devam etmektedir. (TS) Özbek Türkçesinde taradığımız metinlerde ise bu kelimenin kullanılmadığını görüyoruz. Dîvân-ı Hikmet’te kullanıldığı şekline örnek verecek olursak:

Cenâzesin okup yerdin köterdiler

Bir fursatda uçmaq içre yetkürdüler

Rûhun alup illiyyüne kirgizdiler

Ol sebebdin altmış üçde kirdim yerge (DH2, 68).

1.2.8. kuç- “kucaklamak, çökmek” Eski Türkçeden bugüne anlamı değişmeden gelen ve lehçelerin kendine özgü bazı ses değişimleriyle günümüzdeki şeklini almış işlek bir fiildir. Fiil *kuç-ağ* fiilden isim yapım ekini alarak isimleşmiş, sonrasında *kuç-ağ+la-* isimden fiil yapım ekiyle tekrar fiil şeklinde türemiştir (Köken Bil. S 562). Dîvân-ı Hikmet’te *kuç-* fiili şu şekilde kullanılmıştır:

Zahid kullar taqva kılib namâz okur

Nasib kılsa anda barıb hırlar kuçur (DH145, 305)

1.2.9. küy- “yanmak” = Çuv. *kév-és-* (KBS, 594) Eski Uygur Türkçesinde *köyür-* “yakmak” şeklinde karşılaştığımız bu kelime (AYS VI: K 0279), Karahanlı Türkçesinde *küy-*, *köyür-* “yanmak, yakmak” şeklini almıştır (KB 384). Sonrasında Harezmi ve Çağatay Türkçesinde *küy-* “yanmak” anlamında kullanılmıştır. Günümüzde Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde *küy-* “yanmak” anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca Türkiye’de çeşitli bölgelerin ağızlarında *küy-* “yanmak, alevlenmek” anlamında da kullanılmaktadır (DS, 3057). Tuncer Gülensoy ise bu fiilin Çuvaşça *kév-és-* ile eşit olduğunu belirtmiştir. Fiil Dîvân-ı Hikmet’te şu şekilde kullanılmıştır:

Aşık küyer, candın toyar Haqq’ını sever

Allah üçün dünya, uqba talak koyar (DH198, 394).

1.3. Edatlar

1.3.1. kayu “hangi, nerede, herhangi bir” Eski Uygur Türkçesinden itibaren takip edebildiğimiz bu soru edati (Hacıeminoğlu 2013: 105), varlığı kabul edilen ancak Eski Türkçede tek başına kullanılmayan “ka” köküne dayandırılmakta fakat çeşitli eklerle kalıplaşmış şekillerinin *kanyu* / *kayu* olduğu belirtilmiştir (Tekin, 1976: 92). T. Tekin ise *kanı* “hani”, *qanta* “nerede”, *qantan* “nereden”, *qaçan* “ne zaman”, *qañça* “nereye”, *qaltı* “nasıl” gibi soru sözcüklerinin, arkaik soru zamiri olan *ka(n)*’ın değişik şekilleri olduğu görüşündedir (Tekin, 2003: 126). Kelimenin Eski Uygur Türkçesinde hâl eki almamış şekline bir örnek: *azu bultuqmazmu kayu dyan smar* (M 4. 19). Karahanlı Türkçesi döneminin diğer eserlerinde de aynı şekilde kullanılmaya devam etmiştir: *dük miñ kayu tümenler* (DLT 605/496). Harezmi Türkçesinde de kullanılmıştır: *kayu kurbân kabül bolsa kökdin ot kelir* (KE 14v 15). Çağatay Türkçesinde *qay/qayu* şeklinde kullanılmıştır: *Kayu mihr-i süz cisminiñ câmi ol* (HM T769b22) Günümüzde Yeni Uygur Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde *qay* “ne”, *qayda* “nerede”, *qaysi* “hangisi” şeklinde devam etmektedir. Eski Anadolu sahasında kullanılan *kayu/qayu* kelimesi vardır. Fakat bu *tasa*, *keder* anlamındaki *qayğu/qayğı* kelimesinin orta hecesindeki *ğ* sesinin düşmesiyle meydana gelmiştir.

1.3.2. andağ “öyle, böyle, böylece” (< anı + teg) şahıs zamirinin edatla birleşmesinden doğmuş bir yapıdır. Orhun Yazıtlarında ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *antağ/andağ* şeklinde gördüğümüz bu zarf, Karahanlı Türkçesi dönemimin diğer eserlerinde de *andağ* şeklinde kullanılmıştır: *budun boldı andağ ol öngdi körü* (KB 2111), *ol andağ aydı* (DLT I 37-21). Harezmi Türkçesi döneminde de aynı şekilde devam ettiğini görüyoruz: *İkâşe kamçı alıp andağ tedi* (KE 235v) Çağatay Türkçesinde ise sondaki *ğ > k* değişimi neticesinde *andağ* şeklini almıştır:

andağ kitâbnı hergiz hiç kişi ni bitipdür (HM T766b 7)

işi eylep andağ ki kılmay kişi

kişi haylıdın kılmey andağ işi (Sî 4370 25)

Dîvân-ı Hikmet’te *andağ* fiilinin kullanımına bir örnek şöyledir:

Garib bolup nâle kıldım qolum aldı

Andağ aşık şevk şarâbın içer dostlar (DH20 s108)

1.3.3. birle (< bir+le) “ile, birlikte” Köktürkçede *ekinti koşulğakda ediz birle sünüşdümüz* (KT K5), Karahanlı Türkçesinde *birle* “ile, birlikte” *bilig birle ‘alim yokar yokladı* (AH 101), Çağatay Türkçesinde *birle* “ile” yaygın şekilde kullanılmış bir çekim ve bağlama edatıdır.

Kil iy sâkî ki tüşmiş cânıma cüş

Kitür bu iki yâdi birle bir koş (HM T769a9). Bunun yanı sıra orta hece ünsüzünün düşmesi neticesinde *bile* şekli de kullanılmaya başlamıştır:

İttifâki biziñ bile sinig aranda vâki' bolğan irmiş (T760b2). Eski Anadolu Türkçesinde *bile* “ile, birlikte” şeklinde devam etmiştir: *Alurisañ ikimüzün cânın bile alğil* (DK 86b2). Ayrıca edatın başındaki “b” ünsüzünün düşmesiyle günümüzde Türkiye Türkçesine kadar gelen “ile” şeklini aldığını görüyoruz:

Revnağa bu 'ilm-ile geldi cihan

Ma'lum oldı aşikârâ vü nihan (AH 10085-3)

Dîvân-ı Hikmet'teki kullanımına aşağıdaki beyiti örnek verebiliriz:

Sırrı birle sözlerler tilge hikmet tüzerler

Işk birle cân kezerler rengi sarığ dervişler (DH98 s226).

1.4. Zarflar

1.4.1. neçük (< neçe+ ök) “nasıl, neden, niçin” Eski Uygur Türkçesinden itibaren takip edilebilen bir soru zarfıdır. *Ed tavar neçüg bıçılur erser ançalayu y(i)meh et'özdekii ig ağırığ adah tudah bıçılmaķu kesilmekii bolzun!* (BTT, V, 155-160). Karahanlı Türkçesi döneminde bu yapı yaygın şekilde kullanılmıştır: *körüp neçük kaçmadıñ* (DLT 52,38). Karahanlı Türkçesinde ilk hecede bulunan *e* sesi, Harezmi Türkçesi döneminde de muhafaza edilmiş; sonrasında Nehcü'l-Ferâdis gibi harekeli metinlerde *ç* harfi ile gösterilmeye başlamıştır. Bu işaret *e* ile *i* arasında açık *é* sesini temsil etmektedir. Böylelikle Karahanlı Türkçesindeki *er* “adam”, kel- “gelmek” eşik “kapı” gibi kelimeler, Çağatay Türkçesinde kelime başında veya ilk hecede *e* > *é* değişimi olması sebebiyle *ايسر, ايسر, ايسر* şeklinde gösterilmeye başlamıştır (Eckmann, 2012: 33). *niçük kim sikender kızıp huş u ter*

musahhar kılay nazm ile baħr uber (Sİ 410, 1). İncelediğimiz metinde de *neçük* > *nêçük* olmuştur:

Kul Hoca Ahmed yaşın yetti yigirmi bir

Ne kilğaysın günâhlarıñ tağdın ağır

Kıyâmet kün gazab kılsa Rabbim Kâdir

Eyâ dostlar nêçük cevâb aytğum mena (DH 3, 71).

Kapalı *é* meselesini burada da görülmektedir. Orhun Türkçesi döneminden itibaren kimi zaman yazılıp kimi zaman yazılmaması tartışma konusu olmuştur. Karahanlı Türkçesi döneminde nadiren görülen fakat Çağatay Türkçesi döneminde ilk hecede *e* > *é* değişimi yaygınlaşmıştır (Kocaoğlu, 2003: 3; Erdem, Gül, 2006: 14). Kapalı *é* sesini Yesevî'nin bilerek mi kullandığını yoksa Dîvân-ı Hikmet'in yazma nüshalarının 16. yüzyılın sonlarında yazıldığı için müstensihlerin böyle bir değişikliğe mi gittiğini bilemiyoruz. *neçük* Eski Anadolu Türkçesinde belli bir dönem kullanıldıktan sonra kullanımdan düşmüştür. Ancak Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde *neçik, neçük* “nasıl” anlamında hâlâ kullanılmaktadır.

Sonuç

Türk-İslâm dünyasının önemli şahsiyetlerinden olan Ahmed Yesevî ve Dîvân-ı Hikmet'in sadece kendi döneminde değil yüzyıllar sonrasında Türkçenin kullanıldığı pek çok alanda etkisini devam ettirdiği görülmektedir. Dinin esasları, peygamber sevgisi, tasavvuf, tasavvuf âdâbı, din, cennet-cehennem, kıyamet, Peygamber sevgisi gibi konuların işlendiği eserde Ahmed Yesevî'nin Farsça ve Arapça yerine Türkçe kelimeleri kullanmaya özen göstermesi önemlidir.

Eserde kullanılan Türkçe kelimelerin pek çoğunun Eski Türkçeden günümüze kadar eserin yazıldığı bölgenin lehçeleri olan Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde canlı bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Dîvân-ı Hikmet'te *ķayū-, sını-/sı-, andağ, öt-, birle, körgüz-, neçük, yetkür-, süçük, küy-* gibi kelimeler Karahanlı Türkçesinin devamı olan Harezmi, Çağatay ve onun devamı olan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde çeşitli ses değişimleriyle hala kullanılmasına rağmen Türkiye Türkçesi yazı diliyle karşılaştırdığımızda kullanımdan düşmüş ve arkaik hale gelmiştir. *ķamuğ, uçmaķ, ķuç-, yavuk* gibi kelimeler günümüzde Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinin yanı sıra Türkiye Türkçesi'nde de kullanılmaktadır.

Eserde dikkatimizi çeken bir diğer konu, Ahmed Yesevî bu hikmetleri Karahanlı Türkçesi döneminde yazmış olmasına rağmen, eserde Harezmi ve Çağatay Türkçesinin özelliklerini de görülmektedir. Mesela kapalı *é* sesi Karahanlı Türkçesinde nadiren görülen bir ses olmasına rağmen Dîvân-ı Hikmet'te daha sık görülmektedir. Bunun sebebi Hikmetler asırlar boyunca ağızdan ağıza söylenerek günümüze kadar gelmiştir. Fakat yazıyla çoğaltılması 16. yüzyılın sonlarında olduğu için eserin orijinalitesi korunamamıştır. Müstensihlerin eseri çoğaltırken, yaşadıkları döneminin dil özelliklerini dikkate aldığı görülmektedir. Ayrıca Hoca Ahmed mahlaslı birden fazla kişinin şiirlerinin de divana eklendiğini düşünmektedir. Bu açıdan eserin disiplinler arası çalışmalarla tekrar incelenip sonradan eklenmiş kısımların tespit edilip çıkarılarak yeniden yayınlanması gerekmektedir.

KISALTMALAR

AH Atabetü'l-Hakayık

AL Abuşka Lugâti

AYS Altun Yaruk Sudur
BK Bilge Kağan
DK Dede Korkut
DLT Divânu Lugâti't-Türk
DS Derleme Sözlüğü
ET Eski Türkçe
HM Hamsetü'l-Mütehayyirin
KB Kutadgu Bilig
KE Kısasü'l-Enbiya
KT Köl Tigin
Kutb. Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i
MI Manichaica
M Maytrisimit
NF Nehcü'l-Ferâdis
Sİ Sedd-i İskenderî
SN Süheyl ü Nev-Bahâr
TİKT Türkçe İlk Kur'an Tercümesi
TS Tarama Sözlüğü
ÖTİL Özbek Tilining İzahli Lügati
U Uigurica II
YZ Yüsuf u Züleyha

KAYNAKÇA

- ABİK, Ayşehan Deniz (2001). *Alî Şîr Nevâyî, Hamsetü'l- Mütehayyirin* (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin), Ankara: Seçkin Yayınları.
- AKAR, Ali (2014). *Türk Dili Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2006). *Atabetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2008). *Kutadgu Bilig*, İstanbul: 2. Baskı, Kocabalı Yayınevi.
- ATA, Aysu (1997). *Kısasü'l-Enbiyâ I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATA, Aysu (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, Ankara: TDK Yayınları.
- AYAZLI, Özlem (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*, İstanbul: TDK Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*, Ankara: 8. Baskı, TDK Yayınları.
- BİCE, Hayatî (2010). *Divan-ı Hikmet*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1931). *Abû Hayyân-Kitâb al İdrâk Lisân al-Atrâk*, İstanbul: Evkaf Matbaası.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÇAKAN, Varis (2005). "Hoca Ahmed Yesvi ve Divân-ı Hikmet", *Milli Folklor*, S. 68, Ankara, ss. 201-207.
- Derleme Sözlüğü (2009). C. I, II, III, IV, V, VI. Ankara: TDK Yayınları.
- ECKMANN, Janos (2012). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAAĞAÇ), İstanbul: 5. Baskı, Kesit Yayınları.
- ECKMANN, Janos (2014). *Nehcü'l-Ferâdis*, (Haz. Semih TEZCAN, Hamza ZÜLFİKAR), Ankara: TDK Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2006). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B.-Akkoyunlu Ziyat (2015). *Divânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: 2. Baskı, TDK Yayınları.
- ERDEM, M. D., GÜL, M. (2006). "Kapalı e (ë) Sesi Bağlamında Eski Anadolu Türkçesi-Anadolu Ağızları İlişkisi", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 11, ss. 111-148.
- ERGİN, Muharrem (2012). *Orhun Abideleri*, İstanbul: 46. Baskı, Boğaziçi Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2013). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
- GÜLENSOY, Tuncer (2010). *Türkçe El Kitabı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer (2011). *Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜZELDİR, Muharrem (2002). *Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2013). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi (1989). *Seyf-i Sarâyî-Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülîstân bi't-Türki)*, Ankara: TDK Yayınları.
- KARAMANLIOĞLU, Ali F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- KOCALOĞLU, Timur (2003). "Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı e / i Meselesi", *Türk Kültürü*, S. 483-484, ss. 266-281, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (2005). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*. Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2007). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III*. Ankara: TDK Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, Fuat (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- MULLER, F. W. K. (1911). *Uigurica I*, Berlin.
- ÖZÇELİK, Saadettin (2005). *Dede Korkut (Araştırmalar, Notlar/Dizin/ Metin)*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Tarama Sözlüğü* (2009). C. I II, III, IV, V, VI, VII, VIII. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Şinasi (1976). *Uygurca Metinleri II. Maytrisimit*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- TEKİN, Şinasi (1992). "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. II, Ankara: TKAE Yayınları.
- TEKİN, Şinasi (2001). *İştikakının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Hayatı Üzerine Denemeler*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- TEKİN, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri* (Yay. Mehmet ÖLMEZ), Ankara: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, Talat (2014). *Orhon Yazıtları*, Ankara: 5. Baskı, TDK Yayınları.
- TÖREN, Hatice (2001). *Alî Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin)*, Ankara: TDK Yayınları.
- TULUM, Mertol (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara: TDK Yayınları.
- ZIEME, P. (1975). *Manichäische - türkische Texte*, BTT, V, Berlin.